

TRANSLATIONS BY ARSEN OF IQALTO IN GEORGIAN MANUSCRIPTS OF LENTEN
TRIODION¹არსენ იყალთოელის თარგმანები „მარხვანის“ ქართულ ხელნაწერებში²**Tamaz Devidze**PhD student of philology of Akaki Tsereteli State University
Kutaisi, 59 Tamar Mepe St. 4600,
Georgia, +995558148401, tazodevidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4029-6171>

Abstract. There are several editions of "Lenten Triodion" in the Georgian language. The creation of the recent one, the Hellenophile edition, is connected with the names of St. Ephraim the Lesser and St. Arsen of Iqalto. The peculiarity of this edition is that it is based on and takes into account the translation of St. George the Hagiorite.

In the third part Par.5 and following it in the K 79 manuscript, the name of St. Arsen of Iqalto is confirmed in the titles of two hymns. These are the Hymns of the Second Coming created by St. Theodore of Studios (the Canon of Sunday of the Meat-Fare) and the Great Canon by St. Andrew of Crete (used to be performed once, on the Thursday of the fifth Seven).

In addition to the listed hymns, according to Korneli Kekelidze, Arsen should have translated the canons of the Saturday of the Meat-Fare (also known as Saturday of the dead), the Thursday of the forgiveness' seven and the Saturday of the first seven. This assumption is based on manuscript A 431.

The article discusses these hymns according to both A 431 and other important lists of "Lenten Triodion". For the completeness of the analysis, the material is compared with two ancient Greek manuscripts of "Lenten Triodion" (Sin. 734-735; Vat. 771).

At this stage of the research, it was revealed that in A 431 and other manuscripts we examined, the Athonic translation of the listed hymns, namely, by St. George the Hagiorite, is confirmed.

Keywords: History of literature; Manuscript; Lenten Triodion; Translator; Source; George the Hagiorite; Arsen of Iqalto.

¹ This research № PHDF-21-7582 has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG)

² კვლევა № PHDF-21-7582 განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით

თამაზ დევიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი,
ქ. ქუთაისი, თამარ მეფის №59, 4600,
საქართველო, +995558148401, tazodevidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4029-6171>

რეზიუმე. ქართულ ენაზე „მარხვანის“ რამდენიმე რედაქცია მოგვეპოვება. მათგან უკანასკნელის, ელინოფილური რედაქციის, შექმნა უკავშირდება წმინდა ეფრემ მცირისა და წმინდა არსენ იყალთოელის სახელებს. ამ რედაქციის თავისებურება ის გახლავთ, რომ იგი ეყრდნობა და ითვალისწინებს წმინდა გიორგი მთაწმინდელის თარგმანს.

Par. 5-ის მესამე ნაწილში და მის კვალდაკვალ K 79 ხელნაწერში წმინდა არსენ იყალთოელის სახელი ორი საგალობლის დასათაურებაში დასტურდება. ესენია, წმინდა თეოდორე სტუდიელის მიერ შექმნილი მეორედ მოსვლის საგალობლები (ხორციელის კვირიაკის საცისკრო კანონი) და წმინდა ანდრია კრიტელის სინანულის დიდი კანონი (აღესრულებოდა ერთხელ, მეხუთე შვიდეულის ხუთშაბათს).

გარდა ჩამოთვლილი საგალობლებისა, კორნელი კეკელიძის აზრით, არსენ იყალთოელს უნდა ეთარგმნა ხორციელის შაბათის, ყველიერის ხუთშაბათისა და პირველი შვიდეულის შაბათის საცისკრო კანონები. ეს ვარაუდი გამოთქმულია A 431 ხელნაწერზე დაყრდნობით.

სტატიაში განხილულია აღნიშნული საგალობლები როგორც A 431, ასევე „მარხვანის“ სხვა მნიშვნელოვანი ნუსხების მიხედვით. ანალიზის სისრულისათვის მასალა შედარებულია „მარხვანის“ ორ ძველბერძნულ ხელნაწერთან (Sin. Gr. 734-735; Vat. Gr. 771).

კვლევის ამ ეტაპზე გამოიკვეთა, რომ A 431-სა და სხვა ჩვენ მიერ განხილულ ხელნაწერებში დასტურდება ჩამოთვლილ საგალობელთა ათონური, კერძოდ, წმინდა გიორგი მთაწმინდელის მიერ შესრულებული თარგმანი.

საკვანძო სიტყვები: ლიტურჯიკურის ისტორია; ხელნაწერი; მარხვანი; მთარგმნელი; წყარო; გიორგი მთაწმინდელი; არსენ იყალთოელი.

შესავალი

დიდმარხვა ლიტურჯიკული წელიწადის მნიშვნელოვანი და გამორჩეული პერიოდია. იგი მოიცავს შვიდ შვიდეულს, მას წინ უძღვის მოსამზადებელი პერიოდი (ოთხი კვირა დღე, სამი შვიდეული).

დიდმარხვაში კვირის ციკლის საგალობლები იკითხება „ტრიოდინიდან“. „ტრიოდინი“ აერთიანებს ორ საღვთისმსახურო წიგნს: „მარხვანსა“ და „ზატიკს“, რომლებიც ადრე ერთ წიგნად იყო წარმოდგენილი და სახელწოდებაც საერთო ჰქონდათ: „ხუედრნი“ (გაბიძაშვილი, 2005:31). „მარხვანის“ ხელნაწერებში ეს ტერმინი სხვა, უფრო ვიწრო, მნიშვნელობით გამოიყენება და აღნიშნავს სამსაგალობელს. „მარხვანი“, როგორც საღვთისმსახურო წიგნი, ჰიმნოგრაფიული კრებულია, მასში შეტანილია სხვადასხვა დღესასწაულისადმი თუ სადაგი დღისადმი მიძღვნილი საგალობლები.

ტიპიკონის ფორმირების კვალდაკვალ შეივსო და გაიზარდა საგალობელთა რიცხვი, ჩამოყალიბდა დიდმარხვის მსახურებათა განსაკუთრებული ტიპიკონი, კვირა დღეებს მიენიჭა პერსონალური სახელები და ა.შ. „მარხვანის“ ფორმირების დასკვნითი ეტაპი უკავშირდება წმინდა თეოდორე სტუდიელს:

„ამ ტიპის საგალობლებისა და მათი შემცველი კრებულის ჩამოყალიბება დაკავშირებულია კონსტანტინოპოლის სტოდიელთა (სტუდიელთა) მონასტრის ჰიმნოგრაფიულ სკოლასთან და მიეწერა თეოდორე სტუდიელს (IX ს.). „მარხვანი“ ცალკე

კრებულის სახით საქართველოში XI საუკუნიდან გვხვდება. მანამდე დიდი მარხვის საგალობლები შედიოდა ჯერ ქართულ „ლექციონარებში“, შემდგომ კი - ძველი და ახალი რედაქციის იადგარებში“ (გაბიაშვილი, 2011:31).

ქართულ ენაზე „მარხვანის“ რამდენიმე რედაქცია მოგვეპოვება, მათგან ერთ-ერთის შექმნა დაკავშირებულია ეფრემ მცირისა და არსენ იყალთოელის სახელებთან. კ. კეკელიძემ A 431 ხელნაწერზე დაყრდნობით ივარაუდა, რომ არსენ იყალთოელს, გარდა ორი ცნობილი საგალობლისა (თეოდორე სტუდიელის „გალობანი მეორედ მოსლვისანი“ და ანდრია კრიტელის სინანულის დიდი კანონი), „მარხვანის“ კიდევ რამდენიმე საცისკრო კანონი უნდა ეთარგმნა ქართულ ენაზე. სტატიაში განხილულია კ. კეკელიძის მიერ არსენ იყალთოელის თარგმანებად მიჩნეული ტექსტები როგორც ქართული, ასევე ძველბერძნული წყაროების მიხედვით.

„მარხვანის“ საგალობელთა არსენ იყალთოელისეული თარგმანების შესახებ მსჯელობისას, უპირველეს ყოვლისა, ვეყრდნობით Par. 5 და A 431 ხელნაწერებს. ანალიზის სისრულისათვის დავიმოწმეთ K 79, K 16, Jer. 61, ხელნაწერთა ჩვენებანიც.

მეთოდები

ცალკეულ საგალობელთა მთარგმნელის დადგენის მიზნიდან გამომდინარე, გამოვიყენეთ აღწერითი და შედარებითი ანალიზის მეთოდები. აღწერითი მეთოდის საშუალებით აღვწერეთ ის საგალობლები, რომელთა მთარგმნელიც, ხელნაწერთა მითითებისა და მკვლევართა მოსაზრების თანახმად, არსენ იყალთოელი უნდა იყოს, აღწერული მასალა შედარებითი ანალიზის მეთოდის გამოყენებით შევაჯერეთ საგალობელთა Par-5 ნუსხის პირველ ნაწილში (ხელნაწერის ეს ნაწილი შეიცავს ტექსტის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციას) დადასტურებულ ვარიანტებთან, რისი საშუალებითაც დადგინდა, საგალობელთა მთარგმნელი. შედარებითი მეთოდის გამოყენებით თითოეული საგალობელი შევუდარეთ „მარხვანის“ ძველბერძნულ ნუსხებში დადასტურებულ ვარიანტებს.

საეკლესიო ღვთისმსახურებას აწესრიგებს ტიპიკონი. სწორედ ტიპიკონის განვითარება შეაპირობებს არაერთ სტრუქტურულ ცვლილებას. საგალობელთა განხილვისას ვისარგებლეთ ინტერდისციპლინარული მეთოდით.

შედეგები

სტატიაში განხილულია მოსამზადებელი პერიოდისა და დიდმარხვის რამდენიმე საცისკრო კანონი: ხორციელის შაბათისა, ყველიერის ხუთშაბათისა და პირველი შვიდეულის შაბათისა. ვინაიდან ამ კანონთა მთარგმნელის შესახებ კორნელი კეკელიძესთან განსხვავებულ მოსაზრებას ვხვდებით, უპირველეს ყოვლისა, ტექსტის ქართული ვერსიები შევუდარეთ ერთმანეთს. შედარებამ ცხადყო, რომ დასახელებულ ჰიმნოგრაფიულ კანონებთა ბოლო ქართული რედაქცია ეკუთვნის წმინდა გიორგი მთაწმინდელს (ტექსტის გიორგი მთაწმინდელის რედაქცია დასტურდება A 431 ხელნაწერშიც).

ქართული თარგმანები შედარებულია ჩვენამდე მოღწეულ ორ უძველეს ძველბერძნულ წყაროსთან (Sin. Gr. 734-735; Vat. Gr. 771), რაც ქართულ სამეცნიერო სივრცეში სიახლეა, რადგან აქამდე ტექსტების შედარება „მარხვანის“ ძველბერძნულ გამოცემებთან ხდებოდა (მეტრეველი, 2020:17; ხაჩიძე, 2009:10). შედარების შედეგად გამოიკვეთა გარკვეული სტრუქტურული განსხვავებანი, რომელთაც გათვალისწინებაც მნიშვნელოვანია ქართულ თარგმანთა ძველბერძნული წყაროს ძიების პროცესში.

სტატიაში განხილულია დიდმარხვის პირველი კვირიაკის საცისკრო კანონიც, რომლის მთარგმნელადაც A 431 ხელნაწერში მითითებულია არსენი, პარალელური ტექსტი კი ჩვენ მიერ განხილულ წყაროებში ვერ გამოვაკვლიეთ.

დისკუსია (მსჯელობა)

სასულიერო ლიტერატურის ქართულ ენაზე თარგმნას ხანგრძლივი და საინტერესო ისტორია აქვს. საუკუნეთა განმავლობაში ქართულ საღვთისმეტყველო-სალიტერატურო სკოლებში იქმნებოდა სხვადასხვა ჟანრის სასულიერო ტექსტთა თარგმანები და რედაქციები. დიდმარხვის საგალობელთა ქართულ ენაზე თარგმნა არაერთ ცნობილ მოღვაწეს უკავშირდება, მათ შორის, წმინდა ეფთვიმე ათონელს, წმინდა გიორგი მთაწმინდელს, წმინდა ეფრემ მცირეს, წმინდა არსენ იყალთოელს.

„მარხვანის“ ქართულ წყაროებს შორის გამორჩეული ადგილი უჭირავს საფრანგეთის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ უნიკალური კრებულს, რომელიც აღნიშნულია ლიტერით Par. 5. თავის დროზე, ხელნაწერის აღწერილობა შეადგინა ექვთიმე თაყაიშვილმა. აღნიშნული აღწერილობა დაიბეჭდა პარიზში 1933 წელს.

Par. 5 ხელნაწერი მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ იმ ფაქტის გამო, რომ ნუსხის პირველი ნაწილი გიორგი მთაწმინდელის „მარხვანის“ მნიშვნელოვანი და უნიკალური წყაროა, არამედ იმის გამოც, რომ იგი შეიცავს ტექსტის ახალ რედაქციას, რომლის საფუძველსაც, ხელნაწერის პირველ ნაწილში გამოვლენილი ვარიანტი წარმოადგენს.

რედაქციათა შორის კავშირი ცხადია და მჭიდრო – არაერთ შემთხვევაში გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის საგალობლები დასაწყისების სახითაა მოცემული ახალი თარგმანების გვერდით.

ნუსხის შედგენილობისა და მის ნაწილთა შორის ურთიერთმიმართების შესახებ საუბრობს ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელიც „მარხვანის“ ტექსტის ახალ რედაქციას არსენ ბერის სახელსა და გელათის მთარგმნელობით სკოლასთან აკავშირებს:

„მესამე ნაწილი წიგნისა დაწერილია ეტრატზედ სულ სხვა მე-13 საუკუნის წვრილი ნუსხური ხუცურით. ხელნაწერი შეიცავს არსენ ბერის მიერ ნათარგმნ მარხვანს, რომელიც მას უთარგმნია დავით აღმაშენებლის ბრძანებით“ (თაყაიშვილი, 1933:36).

საგალობლების შევსებისა და თარგანთა დაზუსტების პროცესი, არსენ იყალთოელის გარდა, უკავშირდება ცნობილი ქართველ მოღვაწეს ეფრემ მცირეს. ეფრემ მცირის სახელი, მსგავსად არსენისა, მითითებულია ცალკეულ საგალობელთა დასათაურებაში.

„ამ რევიზიას სამეცნიერო ლიტერატურა მარხვანის შემთხვევაში არსენ ბერს უკავშირებდა, თუმცა აქ ჩანდა ეფრემ მცირის მონაწილეობაც (ხევსურიანი, 2001:77).

მოგვიანებით, ლ. ხაჩიძემ მარხვანის ახალი რედაქციის შემდგენლად ეფრემ მცირე დაასახელა და არსენ იყალთოელის თარგმანების შეტანა ახალ რედაქციაში ამგვარად ახსნა:

„მარხვანის ახალ რედაქციაშიც შესულია ეფრემის მოწაფისა და თანამოაზრის - არსენ იყალთოელის თარგმანები, მთარგმნელზე მითითებით“ (ხაჩიძე, 2011:247-248)

Par. 5-სა და K 79 ხელნაწერებში არსენ იყალთოელი ორჯერაა ნახსენები: მეორედ მოსვლის საგალობელთა (ხორციელის კვირიაკის საცისკრო კანონი) [Par.5:218r; K79:19r] და ანდრია კრიტელის სინანულის დიდი კანონის დასათაურებებში [Par.5:238v; K79:162v].

კორნელი კეკელიძე მიუთითებს, რომ, გარდა დასახელებული საგალობლებისა, არსენ იყალთოელს უნდა ეთარგმნა სხვა საცისკრო კანონებიც:

„გარდა ამისა არსენს გადმოუთარგმნია, როგორც ხელნაწერებიდან ჩანს, ხორციელის შაბათის საგალობელნი თეოდორე სტუდიელისა, აგრეთვე ყველიერის ხუთშაბათისა და დიდმარხვის პირველი შაბათისა“ (კეკელიძე, 1960:314).

ჩამოთვლილ საგალობლებზე საუბრისას კ. კეკელიძე, როგორც თავადვე მიუთითებს, ეყრდნობა A 431 ხელნაწერს. იქვე აღნიშნავს, რომ მეორედ მოსვლის საგალობელთა მთარგმნელის შესახებ საუბრისას ითვალისწინებს K 79 ხელნაწერის ჩვენებას (იქვე).

„ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ I ტომიდან ჩვენ მიერ დამოწმებული მსჯელობა ეყრდნობა ამავე ავტორის სხვა ნაშრომს, კერძოდ, „Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение“, რომელიც 1908 წელს დაიბეჭდა:

„XI и начала XII в., монах Арсений, то же переводил песнопения Триоди; так напр., на полях песнопений субботы мясопустной, по рук. ц. - арх. муз. 1706 г. №629, замечено, что песнопения эти принадлежащая Феодору Студиту, переведены на груз. язык монахом Арсением; то же самое замечено относительно песнопений четверга сыропустной недели“ (Кекелидзе, 1908: XXII).

რამდენად მართებულია ეს თვალსაზრისი? როგორია A 431 ხელნაწერის მიმართება Par. 5-სა და K-79 ხელნაწერებთან?

ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად განვიხილავთ ყველა იმ საგალობელს, რომლებიც, კ. კვეკელიძის აზრით, ქართულად წმინდა არსენ იყალთოელს უნდა ეთარგმნა. მსჯელობისას არ შევვებით ხორციელის კვირიაკის საცისკრო კანონს – მეორედ მოსვლის საგალობლებს, და წმინდა ანდრია კრიტელის სინანულის დიდ კანონს. მათ შესახებ არაერთ სამეცნიერო შრომაშია საუბარი (გრიგოლაშვილი, 2020; ხაჩიძე; 2009, დევიძე, 2018-2019).

ხორციელის შაბათის საგალობლები

ხორციელის შაბათს, დიდმარხვის დაწყებამდე ერთი კვირით ადრე, ეკლესია იხსენიებს მიცვალებულებს. ამ დღისადმი მიძღვნილი საგალობლებიც აღნიშნულ თემაზეა შექმნილი.

ხორციელის შაბათს მიცვალებულთა ხსენების შესახებ მითითება არ დასტურდება არც იერუსალიმურ კანონარში (Кекелидзе, 1912:56) და არც უძველეს იადგარში (მეტრეველი..., 1980:99). სწორედ იერუსალიმურ წყაროებზე დაყრდნობით ვარაუდობს ივან კარაბინოვი, რომ ამ დღეს მიცვალებულთა ხსენება კონსტანტინოპოლური წარმომავლობისა უნდა იყოს:

„В Иерусалимском евангелистариe синайской библиотеки № 210 мясопустная суббота совсем не отмечена, поэтому следует полагать, что она – константинопольского происхождения. Преобразованию ее из простой субботы в субботу «всех от века усопших», вероятно, способствовало названное евангелие мясопустной недели о страшном суде, указываемое на это воскресенье уставом в. константинопольской церкви“ (Карабинов, 1910:45).

ხორციელის შაბათის საცისკრო კანონი წმინდა თეოდორე სტუდიელს ეკუთვნის. ამის შესახებ მითითებულია როგორც ხელნაწერ წყაროებში, ასევე 1901 წელს დაბეჭდილ „მარხვანშიც“, რომელიც საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ღვთიმსახურებაში დღესაც გამოიყენება (მარხვანი, 1901:15).

K 79 ხელნაწერში მოცემულია შაბათის საცისკრო კანონის ერთი, წმინდა თეოდორე სტუდიელის მიერ შექმნილი, ვარიანტი. ამიაზე მინაწერი - „თეოდორე სტუდიელი“ მიუთითებს კანონის ავტორზე.

„უგალობსა. დ გუერდი. ეტლთა მფლ. რომელმან საუკუნითგან დაძინებულთა...“ [K 79:12r-16v].

იგივე საცისკრო კანონი დასტურდება A 431 ხელნაწერშიც. ტექსტი მიჰყვება Par. 5-ის პირველ ნაწილში დადასტურებულ ვარიანტს. გვაქვს მხოლოდ ერთი განსხვავება, რომელიც სტრუქტურული ხასიათისაა – A 431-ში კანონი რვაოდიანია [A 431:6v], რვაოდიანი ვარიანტი გვაქვს K 79 ხელნაწერშიც, დასახელებულ ნუსხეებში არ არის მოცემული მეორე გალობა, რომელიც დროთა განმავლობაში დიდმარხვის პერიოდის სამშაბათის ცისკრის თავისებურებად იქცა. რაც შეეხება Par. 5-ის პირველ ნაწილს, გვაქვს

საცისკრო კანონის ცხრაოდიანი ვარიანტი, ცრაოდან ვარიანტსვე გვთავაზობს Jer. 61 და K 16 ხელნაწერებიც [Jer. 61:15r; K 16: 836r].

ხორციელის შაბათის საცისკრო კანონის ზემოთ დასახელებულ ხელნაწერებში შეტანილი თარგმანი არ ეკუთვნის არსენ იყალთოელს, ამას, უპირველეს ყოვლისა, ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ტექსტი დასტურდება Par. 5 ხელნაწერის პირველ ნაწილში. ესეც რომ არ იყოს, ძველბერძნულ და ქართულ ტექსტთა შედარება ცხადყოფს, რომ ქართული თარგმანი არ არის ბერძნული ტექსტის ფორმალური ექვივალენტი, როგორც ეს არსენ იყალთოელის თარგმანებისთვისაა დამახასიათებელი.

ქართული ტექსტი შევუდარეთ ძველბერძნულ „მარხვანში“ Sin. Gr. 734-735-სა Vat. Gr. 771-ში დადასტურებულ ვერსიებს. ეს ხელნაწერები „მარხვანის“ ძველბერძნული ტექსტის ერთ-ერთი უძველესი წყაროებია (Mellas, 2020: 64).

Sin. 734-735 ხელნაწერში ხორციელის შაბათის განგება მოცემულია 10v-20v გვერდებზე. წმინდა თეოდორე სტუდიელის მიერ შექმნილი საცისკრო კანონი დასტურდება 17r-20r გვერდებზე. აღსანიშნავია, რომ კანონი ცხრაოდიანია, მოიცავს მეორე გალობასაც.

Πάντες δισσάπισαμεν Χριστόν,
τελοῦντες μνημὴν σήμερον τῷ ἀπ' αἰ' αἰῶς
νεκρῶν, ἵνα τοῦ αἰ' αἰῶνος πυρὸς ἀπὸ τῶν
ῥύσῃται, πίστει κεκοιμημένους καὶ ἔλπιδι
ζῶντες αἰ' αἰῶνος [sin. 734-735:17r]

რომელ საუკუნითგან დაძინებულთა
საქსენებელსა დღეს აღვასრულებდეთ, ერნო
მკურვალედ ვევედრნეთ ქრისტესა, რათა
იქსნნეს ცეცხლისა მისგან უშრეტისა,
რომელთა სასოებითა საუკუნოდსა მის
ცხორებისათა განვლეს საწუთროდ და
შეისუენეს [Par. 5: 3v].

როგორც ვხედავთ, ქართული თარგმანი შედარებით თავისუფალია და მიზნად არ ისახავს ძველბერძნული სიტყვათგანლაგებისა და გრამატიკული ფორმების ზუსტად გადმოტანას. მაგალითად, ქართულ თარგმანში არ არის გადმოტანილი სიტყვა **πίσται** (რწმენა), მიცემით ბრუნვაში მდგარი მდებრობითი სქესის სახელი. ძველბერძნულ ვარიანტში არ მოიპოვება სიტყვები **განვლეს საწუთროდ**. რა თქმა უნდა, ტექსტოლოგიური თვალსაზრისით ამგვარი სხვაობა შესაძლოა, რედაქციულ განსხვავებებზეც მიუთითებდეს, მაგრამ ქართული თარგმანი რომ ძველბერძნული ტექსტის ფორმალური ექვივალენტი არ არის, ეს აშკარაა. არსენ იყალთოელის მიერ შესრულებული თარგმანები კი ორიგინალის ზუსტ ასლს წარმოადგენს როგორც შინაარსობრივი, ასევე ფორმოზრივი თვალსაზრისით.

ძველბერძნულ და ძველქართულ წყაროთა ურთიერთმიმართების უკეთ წარმოსაჩენად ავაგეთ ცხრილი. ამჯერად მასში შევიტანეთ მხოლოდ პირველი და მეორე გალობები (ეს გალობები კარგად წარმოაჩენს წყაროთა მსგავსებასა და მათ შორის არსებულ განსხვავებას). ცხრილში გავითვალისწინეთ K 79 ხელნაწერის ჩვენებაც, რათა წარმოგვეჩინა ის სტრუქტურული ცვლილებანი, რომლებიც, ტიპიკონის ფორმირების კვლადაკვალ, გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის ტექსტებმა განიცადა.

	Sin. 734-735	Vat.771	Par. 5	K79
I გალობა				
ძლისპ.	[17r] Ἄσμα ἀναπεψαμεν	[11r] Ἄσμα ἀναπεψαμεν	[3v] ეტლთა მფლობელი ³	[12r] ეტლთა მფლობელი

3 ქართულ ვერსიებში ძლისპირი განსხვავებულია.

I	πάντες δυσωπήσωμεν Χριστόν	πάντες δυσωπήσωμεν Χριστόν	რომელნი საუკუნითგან დაძინებულთა	რომელნი საუკუნითგან დაძინებულთა
II	βάθει τῶν κριμάτων	βάθει τῶν κριμάτων	ყოვლადბრძნითა განგებითა	ყოვლადბრძნითა განგებითა
III	Ὅναρ τῆς ζῆς ἡμῶν	Ὅναρ τῆς ζῆς ἡμῶν	სიზმარ არს ცხორებაჲ	[12v]სიზმარ არს ცხორებაჲ
IV	[17v]Οὓς περ κατεκάλυψεν ὑγρά	Οὓς περ κατεκάλυψεν ὑγρά	მორწმუნენი, რომელნიცა დაფარნა წყალმან	მორწმუნენი, რომელნიცა დაფარნა წყალმან
V	Πάντα παρορῶν τὰ τῆς σαρκός	Πάντα παρορῶν τὰ τῆς σαρκός	ყოველნი თანანადებნი ყოველთა ტომთა	ყოველნი თანანადებნი ყოველთა ტომთა
VI	Τρία μιᾶς φύσεως ὑμῶν	Τρία μιᾶς φύσεως ὑμῶν	ერთისა მის ბუნებისა	ერთისა მის ბუნებისაჲ
VII	Ὅντως σὺ ἐφάνης οὐρανός	Ὅντως σὺ ἐφάνης οὐρανός,	ჭემმარიტად გამოსჩნდი სამყაროდ	ჭემმარიტად გამოსჩნდი შენ სამყაროდ
II გალობა				
ძლისპ.	Πρόσεχε ουρανέ	Πρόσεχε ουρανέ	-	-
I	Δώσωμεν μέγαλας	Δώσωμεν μέγαλας	-	-
II	Ους ἔθαψε	[11v]Ους ἔθαψε	-	-
III	Του παν αυτου	Του παν αυτου	-	-
ძლისპ.	Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι ἐγὼ εἶμι	Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι ἐγὼ εἶμι	იხილეთ, იხილეთ, რამეთუ მე ვარ	-
I	Ὁ ἐκ τῶν τεσσάρων, περάτων Κύριε	Ὁ ἐκ τῶν τεσσάρων, περάτων Κύριε	სარწმუნოებით დაძინებულთა, ქრისტე	-
II	[18v]Σοῦ ἐν τῇ παλάμῃ	Σοῦ ἐν τῇ παλάμῃ	მკლავითა შენითა მალლითა	-
III	Ὡ τῆς φοβερᾶς σου, δευτέρας	Ὡ τῆς φοβερᾶς σου, δευτέρας	ეჰა, საშინელი მოსლვაჲ შენი	-
IV	Ἐπετελεστάτη μονάς, ὑπέρθεε	Ἐπετελεστάτη μονάς, ὑπέρθεε	[4r]ერთარსებაო უსაზღვროო	-
V	Ἄρρητον τὸ θαῦμα	Ἄρρητον τὸ θαῦμα	მიუწდომელ არს საიდუმლოჲ	-

Par.5 ხელნაწერის შედარებამ ძველბერძნულ წყაროებთან წარმოაჩინა გარკვეული სტრუქტურული სხვაობანი, ვგულისხმობთ მეორე გალობას, რომელიც გაცილებით ვრცელია დამოწმებულ ძველბერძნულ ხელნაწერებში. ამ განსხვავების გათვალისწინება მნიშვნელოვანია წმინდა გიორგი მთაწმინდელის „მარხვანის“ ბერძნული წყაროს იდენტიფიცირების პროცესში.

ყველიერის ხუთშაბათის საგალობლები

ყველიერის შვიდეული უშუალოდ დიდმარხვას უძღვის წინ. თავისი ისტორიით ეს შვიდეული გამორჩეული და უნიკალურია. ყველიერის კვირიაკის ოთხშაბათსა და პარასკევს არ აღესრულება ლიტურგია, იკითხება წმინდა ეფრემ ასურის ლოცვა, „მარხვანის“ საკითხავები განკუთვნილია შვიდეულის თითოეული დღისათვის, მაშინ როცა მეზვერისა და ფარისევლისა და უძღები შვილის შვიდეულში მხოლოდ კვირის, ხოლო ხორციელის შვიდეულში მხოლოდ შაბათისა და კვირის საგალობლებია მოცემული.

ყველიერის შვიდეულის ხუთშაბათის მსახურება, თავის მხრივ, გამორჩეულია საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის კალენდარში. ამ დღეს იხსენიება ცამეტ ასურელ მამათაგან ერთ-ერთი, ღირსი შიო მღვიმელი. ღირსი შიო მღვიმელის ხსენება გარდამავალია და ყოველთვის ყველიერის ხუთშაბათს აღესრულება. ეს ფაქტი ჩვენ მიერ დამოწმებულ ნუსხებში არ დასტურდება. 1901 წელს დაბეჭდილ „მარხვანში“ შეტანილია ღირსი შიოსადმი მიძღვნილი ორი საცისკრო კანონი, რომელთაგან ერთი ეკუთვნის არსენ კათალიკოსს, მეორე კი არსენ იყალთოელს:

„კანონი ღირსისა, რომლისა კიდურ-წერილობა, არსენი ქართლის კათალიკოსი შიოს უგალობ. ქმნილი უფლისა არსენი კათალიკოსისა... მეორე კანონი ღირსისა, ქმნილი უფლისა არსენ იყალთოელისა“ (მარხვანი, 1901: 49).

არსენ კათალიკოსი, როგორც კორნლი კეკელიძე შენიშნავს, იგივე არსენ ბულამაისიმისძეა. მის თარგმანებს შორის მითითებულია ღირსი შიო მღვიმელისადმი მიძღვნილი საგალობლები:

„ჩვენამდე შემონახულა შემდეგი ნაწარმოებნი არსენ ბულამაისიმისძისა: საგალობელნი შიო მღვიმელისა: ა) მოკლე დასდებელი, ბ) დაუჯდომელი მისი და გ) კანონი; მასვე უნდა ეკუთვნოდეს შიო მღვიმელის მოკლე სვინანქსარული ცხოვრება“ (კეკელიძე, 1960: 326-328).

ორივე კანონი რვაოდიანია. ამ დღისადმი მიძღვნილი სამსაგალობელი რომლის ავტორებადაც როგორც ქართულ, ასევე ძველბერძნულ მარხვანებში მითითებულია იოსებ მგალობელი და თეოფანე გრაპტოსი თავის ადგილზეა მოცემული მეოთხე, მერვე და მეცხრე გალობების სახით (მარხვანი, 1901: 50).

A 431 ხელნაწერში დადასტურებული ყველიერის ხუთშაბათის საგალობლები, მიჰყვება Par. 5 და K 79 ხელნაწერში არსებულ ვარიანტებს. დასტურდება მხოლოდ სტრუქტურული სხვაობანი, რაც ბუნებრივი და მოსალოდნელია A 431 ხელნაწერის შექმნის დროიდან გამომდინარე. A 431 ხელნაწერში დასახელებული საცისკრო კანონები სხვადასხვა ვარიანტებად არ არის მოცემული, ისე, როგორც Par. 5-სა და K 79-ში, არამედ ისინი გაერთიანებულია თითოეულ გალობაში. ეს გულისხმობს იმას, რომ ერთი გალობა მოიცავს ორი ავტორის (ჩვენს შემთხვევაში, იოსებ მგალობლისა და თეოფანე გრაპტოსის) მიერ დაწერილ საგალობლებს. ეს ცვლილება საღვთისმსახურო პრაქტიკითაა შეპირობებული და დასტურდება K 16 ხელნაწერშიც [K 16: 816r].

აღსანიშნავია ისიც, რომ A 431 ხელნაწერში ყველიერის ოთხშაბათის მწუხრში შეტანილია ცვლილებანი. თავის მხრივ, K 79 ხელნაწერიც განსხვავდება Par. 5-ის პირველი ნაწილისაგან, რაც იმით უნდა იყოს შეპირობებული, რომ სტიქარონსა ზედა დასდებლები, მოგვიანებით ითარგმნა და „მარხვანის“ შემდგომდროინდელი ნუსხებში სწორედ ახალი თარგმანებია გათვალისწინებული.

ყველიერის ხუთშაბათის ცისკრის მსახურებაში K 79 ხელნაწერი გვთავაზობს სამსაგალობლის ორ ვარიანტს:

„ხუთშაბათსა ცისკრად ხუედრნი. მესმასა ზ გუერდი. რაჟამს წინაწარმეტყუელმან. გამოუბრწყინვენ ელვანი და ნათელი ღმრთის მეცნიერებისა...“ [K 79:38r-39v]

„მესმასა დ. სმენა მესმა მე მო. სივ[რ]ცე სოფლისაჲ განანათლეს სწავლითა მოციქულთა...“ [K 79:39v-40v].

როგორც Par. 5-ის პირველ ნაწილშია მითითებული, პირველი საცისკრო კანონის (სამსაგალობლის) ავტორია თეოფანე გამომთქმელი (გამომეტყველი), ხოლო მეორე კანონი ეკუთვნის იოსებ მგალობელს [Par. 5:21v, 23r].

შინაარსობრივი თვალსაზრისით, იოსებ მგალობლის მიერ შექმნილი სამსაგალობლის ტროპართა ნაწილი ეძღვნება მაცხოვრის მოციქულებს (როგორც ცნობილია, ხუთშაბათობით ეკლესიაში იხსენიება მაცხოვრის მოციქულები და წმინდა მღვდელმთავარი ნიკოლოზი – მირონ-ლუკის მთავარეპისკოპოსი), ხოლო დანარჩენები მარხვის მნიშვნელობას ეხება. შინაარსობრივად ანალოგიურია მეორე, თეოფანე გრაპტოსის მიერ შექმნილი, კანონი – ტროპართა ნაწილი ეძღვნება უფლის მოციქულებს, ხოლო დანარჩენები – მარხვას, როგორც ადამიანის განწმედის საშუალებას.

როგორც K 79 ხელნაწერში, ასევე A 431-ში შეტანილია ტექსტის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის თარგმანი. A 431-ში გამოვლენილი ვარიანტი უფრო ვრცელია, დასტრდება ტროპარები, რომლებიც K 79-ში არ არის. ამის მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ K 79 ხელნაწერისათვის, მსგავსად სხვა არაერთი ნუსხისა, მასალის კლება მნიშვნელოვანი დამახასიათებელი თავისებურება გახლავთ.

ყველიერის ხუთშაბათის საცირკო კანონის ჩვენ მიერ განხილული ვარიანტები ვერ გამოვავლინეთ განხილულ ძველბერძნულ ხელნაწერებში, მაგრამ ამ კანონთა ტექსტის ქართული თარგმანი რომ წმინდა გიორგი მთაწმინდელს ეკუთვნის, მხოლოდ ქართული წყაროების ანალიზის შედეგადაც ნათელია.

I შვიდეულის შაბათის საგალობლები

დიდმარხვის პირველი შვიდეულის შაბათს აღესრულება წმინდა თეოდორე ტირონის ხსენება. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, ეს წმინდანის მოძრავი კალენდრით მოხსენიების ერთ-ერთი უძველესი წესია, რომელიც „მარხვანში“ დღემდეა შემონახული (Карабинов, 1910: 28).

წმინდა თეოდორე ტირონის ხსენება კალენდრით 17 თებერვალს (1 მარტს) აღინიშნება. დიდმარხვის პირველ შაბათს წმინდა თეოდორეს ხსენების დაწესებას იმპერატორ იულიანე განდგომილის დროს აღსრულებულ სასწაულს უკავშირებენ. ამ გადმოცემის მიხედვით, დიდმარხვის პირველ შაბათს წმინდა თეოდორეს ხსენება 362 წელს დაწესდა, როცა წმინდანი ძილში გამოეცხადა კონსტანტინოპოლის მთავარეპისკოპოს ევდოქსის და აუწყა, რომ ურჯულო იმპერატორის ბრძანებით საკვები, რომელიც იყიდებოდა, ნაკერპავის სისხლით იყო შებილწული, რათა ქრისტიანები გაეუწმინდურებინათ. მორწმუნეებს კი ამისგან თავის ასარიდებლად წანდილი უნდა ეჭამათ (Карабинов, 1910:28).

ამ ცნობის ავთენტურობა სამართლიანად დგას ეჭვქვეშ, თუმცა მისი დეტალურად განხილვა ჩვენი მიზანი არ არის. ჩვენთვის საინტერესოა ის ფაქტი, რომ პირველი შვიდეულის პარასკევს, პირველშეწირულის ლიტურგიაში, ამბიონის ლოცვის შემდეგ, აღესრულება წანდილის კურთხევა და იკითხება წმინდა თეოდორესადმი მიძღვნილი საცისკრო კანონი:

„და მეყუსეულად ფსალმუნი 50. ესრეთ მდგომარე ესე კანონი. გალობა ჯმა 8. ქმნილი იოანე მონაზონისა, დამასკელისა. ძლისპირი. ქუეყანასა მწყურნებსა. უწყი ტრფიალება შენი...“ (მარხვანი, 1901:151).

K 79-სა და Par 5-ის მესამე ნაწილში დამოწმებული საციკრო კანონი შაბათის ცისკარშია მოცემული [Par. 5: 228v; K79:88r], იქვე დასტურდება მეორე ვარიანტიც:

„მძღვართა მიმართ და მღევართა განეწყვე შენ, მოწამეო თეოდორე...“ [Par. 5: 228v; K-79: 88r]

A 431 ხელნაწერში განსხვავებული ვითარება გვაქვს. პარასკევის მსახურებაში, პირველშეწირული ლიტურგიის შემდეგ, მოცემულია წმინდა თეოდორე ტირონისადმი მიძღვნილი სხვა საციკრო კანონი:

„გალობანი წმიდის თეოდორესნი გ გუერდი. მძღვართა მიმართ და მღევართა...“ [A 431:54v].

რაც შეეხება ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებულ საგალობელს, იგი ჩართულია შაბათის ცისკარში.

კორნელი კეკელიძე თავის კვლევაში სწორედ იმ საციკრო კანონს უნდა გულისხმობდეს, რომელიც დღეს წანდილის კურთხევისას იკითხება.

წმინდა იოანე დამასკელის მიერ შექმნილი საციკრო კანონი „უწყი ტრფიალება შენი...“ ქართულად თარგმნა არა არსენ იყალთოელმა, არამედ წმინდა გიორგი მთაწმინდელმა. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, A 431-სა და მარხვანის სხვა ქართულ ნუსხებში ტექსტის წმინდა გიორგი მთაწმინდელის მიერ შესრულებული თარგმანია შეტანილი. ეს კანონი დასაწყისების სახითაა მოცემული Par. 5 ხელნაწერის მესამე ნაწილში. ამ გარემოებებთან ერთად ენობრივი დაკვირვება და ბერძნულ ტექსტთან მიმართებაც ცხადყოფს, რომ ტექსტის თარგმანი წმინდა გიორგი მთაწმინდელს ეკუთვნის.

„ματεριων γευσάμενος θείων ἐν
συνέσει μάρτυς Θεόδορε, ἀνεπαίσχυστον
ἀνάρρησιν τῆς Θεοῦ γενησέας ὁμολογησας“
[Sin. 734-735: 74v]

„საიდუმლოდთა საღმრთოდთა
გულისწმისმყოფითა გემოდ იხილე,
თეოდორე, და ურცხუენელად აღიარე
ძე ღმრთისაჲ, შობილი ქალწუ-
ლისაგან“ [Par.5 28v]

ერთი შეხედვითაც ნათელია, რომ ქართული ვარიანტი არ არის ძველბერძნული ტექსტის ფორმობრივი ექვივალენტი. მაგალითად, ქართულ ვარიანტში არ დასტურდება ბერძნული სიტყვის **μάρτυς** ქართული შესატყვისი **მოწამე**. ასევე, ძველბერძნულ ტექსტში არა გვაქვს სიტყვა **ქალწულის** შესატყვისი. ენობრივი ანალიზის გაგრძელება კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, ჩვენი ვარაუდის დასადასტურებლად დამოწმებული მაგალითებიც საკმარისია.

Sin. Gr. 734-735-ში იოანე დამასკელის დამოწმებული კანონი 74r-75v გვერდებზეა მოცემული. კანონი რვაოდიანია, არ შეიცავს მეორე გალობას. Vat. Gr. 771 ხელნაწერში ეს კანონი არ დასტურდება.

რაც შეეხება მეორე საციკრო კანონს „მძღვართა მიმართ და მღევართა განეწყვე შენ...“, ესეც წმინდა გიორგი მთაწმინდელის თარგმანითაა შეტანილი მარხვანის გვიანდელ ნუსხებში და მათ შორის A 431 ხელნაწერშიც. ამის დასტურად, ისევე როგორც წინა შემთხვევაში, უპირველეს ყოვლისა, გამოდგება ის ფაქტი, რომ ტექსტი დასტურდება Par. 5-ის პირველ ნაწილში, ხოლო დასაწყისების სახითაა მოცემული ამავე ნუსხის მესამე ნაწილში.

პირველი კვირის საციკრო კანონი

A 431 ხელნაწერში, რომელიც 1908 წლის ნაშრომში ადრინდელი ლიტერითაა დამოწმებული, აშიაზე მთარგმნელი არსენი სამჯერაა გატანილი, ხორცის აღების კვირის საციკრო კანონზე [A 431:10r] და დიდმარხვის I და II კვირიაკეთა წეს-განგებაზე [A 431: 62v, 84v].

საინტერესოა დიდმარხვის პირველი კვირის საცისკრო კანონი. დიდმარხვის პირველ კვირას მართლმადიდებლობის ზეიმი ეწოდება და ამ დღისადმი მიძღვნილი საგალობლები შინაარსობრივად ხატთაყვანისცემისადმი მიძღვნილი. დიდმარხვის პერსონალურ კვირიაკეთა ფორმირება მოგვიანებით მოხდა და ეს ფაქტი გარკვეული ისტორიული პროცესების გამოძახილი იყო. მანამდე კი მოსამზადებელი პერიოდის კვირიაკეები უშუალოდ მარხვის პერიოდში იყო მოქცეული. მართლმადიდებლობის ზეიმის დაწესება უკავშირდება მეშვიდე მსოფლიო საეკლესიო კრებასა და ბიზანტიის იმპერიაში ხატთაყვანისცემის აღდგენას. ამ დღისადმი მიძღვნილი საცისკრო კანონი სწორედ ამ თემატიკაზეა შექმნილი.

„დღე სიხარულისა დღეს აღვასრულოთ ჩუენ, ზ, მორწმუნენო, რამეთუ, ცანი და ანგელოზნიცა კაცთა თანა იხარებენ, ვინათგან დაემტკიცა წმიდათა ხატთა დიდებამ, ეკლესიამ იშუებს, შემკობილი ჭეშმარიტად“ [Par. 5: 57v; K-79: 93v].

Par. 5 ხელნაწერის პირველ ნაწილში დიდმარხვის პირველ კვირას, როგორც მოსალოდნელი იყო, საცისკრო კანონის რამდენიმე ვარიანტი დასტურდება. პირველი მათგანი შინაარსობრივად არ უკავშირდება ხატთაყვანისცემასა და მეშვიდე მსოფლიო საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებას. ეს კანონი ცხრაოდიანია და შინაარსობრივი თვალსაზრისით თითოეული გალობის პირველი და მეორე ტროპარები იესო ქრისტეს ჯვარცმასა, აღდგომასა და ჯოჯოხეთის ძლევას უკავშირდება, დანარჩენები კი მარხვის მნიშვნელობასა და სულიერი ბრძოლის შესახებ გემომღვრავს:

„ვითარცა მოღუაწეთა წყობათა შინა წინაამდგომთა მიმართ სიმხნით მბრძოლთამ, ეგრეთ ჯერარს ჩუედა მტერთა მიმართ უხილავთა შემთხუევად, აღჭურვილნი მარხვისა საჭურველითა საღმრთოთა შეწევნითა, რომელიცა დიდებულ არს [Par. 5: 31r].

K 79 ხელნაწერში მოცემულია საცისკრო კანონის ერთი ვარიანტი, რომლის ავტორია თეოფანე გრაპტოსი:

„მოვედით, მორწმუნენო, სიხარულით და ვლადებდეთ და ესრეთ ვიტყოდეთ, ვინმე მიუთხრას ძლიერებამ შენი, ქრისტე, რამეთუ საკრველ არს ძალი შენი დიდებული, რამეთუ ჩუენ ყოველთა ერთობამ ღმრთაებრ დაამტკიცე“ [K 79: 93v].

იგივე კანონი დასტურდება K 16 ნუსხაშიც, რომელშიც კანონის ავტორიცაა მითითებული [K 16: 872v].

A 431 ნუსხაში მოცემული საცისკრო კანონის გასწვრივ, აშიაზე, იკითხება სახელი არსენი. საგულისხმო ფაქტია, რომ A 431-ში გამოვლენილი ტექსტი არ დასტურდება არც Par. 5-ში, არც სხვა ჩვენ მიერ განხილულ ხელნაწერებში. ლოგიკურია გვეფიქრა, რომ თუ ეს კანონი წმინდა არსენ იყალთოელის თარგმანია, იგი შეტანილი უნდა ყოფილიყო როგორც Par-5-ის მესამე ნაწილში მთარგმნელზე მითითებით, ასევე სხვა ჩვენ მიერ დამოწმებულ ნუსხებში.

აღნიშნული საცისკრო კანონი რვაოდიანია, თითოეული გალობა შედგება ძლისპირისა და ხუთი ტროპარისაგან. შინაარსობრივი თვალსაზრისით, გალობები ხატთა თაყვანისცემას ეძღვნება. საილუსტრაციოდ დავიმოწმებთ პირველი გალობის პირველ ტროპარს:

„ღმრთისა ეკლესიამან, რაჟამს მიიღო თვისი იგი პორფირი და გვრგვნი, გვბრძანებს შემოკრებად და სიხარულით ძნობად და საცნაურთა ჯელთა აღტყუელვად და დიდებად ღმრთისა“ [A 431: 62v].

შესაძლებელია, რომ A 431-ში ამ კანონის გამოვლენა შეპირობებული იყოს ხელნაწერის შექმნის დროითა და იმ თავისებურებებით, რომლითაც „მარხვანის“ გვიანდელი ხელნაწერები გამოირჩევა:

„ძველი ქართული «მარხუანი» და «ზატყვი» სტოდის რედაქციისაა, იერუსალიმის რედაქცია ამ წიგნებისა შემოსულა ჩვენში XV-XVI სს.“ (კეკელიძე, 1960:596).

ამ ეტაპზე რაიმეს გადაჭრით მტკიცება საფუძველს მოკლებული იქნება. ეს საკითხი საგანგებო კვლევას საჭიროებს.

დასკვნები

A 431-ში, ისევე როგორც ჩვენ მიერ განხილულ სხვა ხელნაწერებში (K 16; Jer 61; K 79;) ხორციელის კვირიაკის შაბათის, ყველიერის ხუთშაბათისა და პირველი შვიდეულის შაბათის საცისკრო კანონების წმინდა გიორგი მთაწმინდელის მიერ შესრულებული თარგმანებია შეტანილი.

კვლევის ამ ეტაპზე არსენ იყალთოელის თარგმანებად, როგორც აქამდე იყო ცნობილი, მხოლოდ ორი საგალობლის დასახელება შეიძლება – 1. წმინდა თეოდორე სტუდელის „გალობანი მეორედ მოსლვისანი“; 2. წმინდა ანდრია კრიტელის „სინანულის დიდი კანონი“.

A 431 ხელნაწერში დადასტირებული დიდმარხვის პირველი კვირის საცისკრო კანონი, რომელიც ხატთაყვანისცემას ეძღვნება არ უნდა იყოს წმინდა არსენ იყალთოელის მიერ თარგმნილი.

Par.5 ხელნაწერის შედარება ძველბერძნულ წყაროებთან (Sin. 734-735 და vat. 771) წარმოაჩინა გარკვეული სტრუქტურული სხვაობანი, რომელთა გათვალისწინებაც მნიშვნელოვანია წმინდა გიორგი მთაწმინდელის „მარხვანის“ ბერძნული წყაროს იდენტიფიცირების პროცესში.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- №5 ხელნაწერი, საფრანგეთის ნაციონალური ბიბლიოთეკა.
- №16 ხელნაწერი, ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი.
- №61 ხელნაწერი, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა.
- №79 ხელნაწერი, ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი.
- №431 ხელნაწერი, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ფონდი.
- №734-735 ხელნაწერი, წმინდა ეკატერინეს მონასტერი, სინას მთა.
- №771 ხელნაწერი, ვატიკანის სამოციქულო ბიბლიოთეკა.
- გაბიძაშვილი, ე. (2011). *ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები 5, ლიტურგიკა, ჰიმნოგრაფია*. თბილისი: თბილისის სასულიერო სემინარიისა და აკადემიის გამომცემლობა.
- დევიძე, თ. (2018-2019). *გალობანი მეორედ მოსლვისანი K-79 ხელნაწერის მიხედვით*. ქუთაისი: *ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის შრომები*, კრებული XXVIII. გვ. 126-132.
- თაყაიშვილი, ექ. (1933). *პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი*. პარიზი.
- კეკელიძე, ვ. (1960). *ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- მარხვანი, (1901). ტფილისი: სტამბა ექვთიმე ხელაძისა.
- მეტრეველი, ელ. გრიგოლაშვილი, ლ. (2020) *წმინდა ანდრია კრიტელი, დიდი კანონი, ძველი ქართული თარგმანები*. თბილისი: თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა.
- მეტრეველი ელ, ჭანკიევი ც. ხევსურიანი ლ. (1980). *უძველესი იადგარი*. თბილისი: მეცნიერება.
- ხაჩიძე, ლ. (2009). *არსენ იყალთოელის ახლად აღმოჩენილი თარგმანი*. თბილისი: *ლიტერატურული ძიებანი*. XXX გვ. 9-15.
- ხაჩიძე, ლ. (2011). *ეგრემ მცირე და და ქართული ლიტურგიკულ-*

- ჰიმნოგრაფიული ტრადიცია. თბილისი: *ქრისტიანული კვლევები IV*. გვ. 197-206.
- ხევსურიანი, ლ. (2001). გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის მარხვანის ავტოგრაფული ნუსხის საკითხისათვის. თბილისი: *ლიტერატურული ძეგლები XXII*. გვ. 75-83.
- Карабинов, И. (1910). *Постная Триодь. Исторический обзор*. Санкт-Петербург: типография В. д. Смирнова.
- Кекелидзе, К. (1912), *Иерусалимский канонар VII века*. Тифлис: Издание архиманд. Назарія.
- Кекелидзе, К. (1908). *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*. Тифлис: Типография «Братство».
- Mellas, An. (2020). *Liturgy and the Emotions in Byzantium: Compunction and Hymnody*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

REFERENCES

- №5 khelnats'eri. [*Manuscript №5*] saprangetis natsionaluri bibliotek'a
- №16 khelnats'eri. [*Manuscript №16*] kutaisis sakhelmts'ipo ist'oriuli muzeumi
- №61 khelnats'eri, [*Manuscript №61*] ierusalimis berdznuli sap'at'riarkos bibliotek'a
- №79 khelnats'eri. [*Manuscript №79*] kutaisis sakhelmts'ipo ist'oriuli muzeumi
- № 431 khelnats'eri. [*Manuscript №16*] k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis khelnats'erta erovnuli tsent'ri, q'opili saek'lesio muzeumis pondi
- №734-735 khelnats'eri. [*Manuscript №16*] ts'minda ek'at'erines monast'eri, sinas mta
- №771 khelnats'eri, [*Manuscript №771*] vat'ik'anis samotsikulo bibliotek'a
- gabidzashvili, e. (2011). *dzveli kartuli mts'erlobis natargmni dzeglebi 5, lit'urgik'a, himnografiya*. [*Translated works of ancient Georgian literature 5, Liturgy, Hymnography*]. tbilisi: tbilisis sasuliero seminariisa da ak'ademiis gamomtsemloba.
- devidze, t. (2018-2019). *galobani meored moslvisani K-79 khelnats'eris mikhedvit*. [*The Chants of the Second coming according to manuscript K-79*]. kutaisi: kutaisis sakhelmts'ipo ist'oriuli muzeumis shromebi, k'rebuli XXVIII. gv. 126-132.
- taq'aishvili, ek. (1933). *p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi da otsi kartuli saidumlo damts'erlobis nishani*. [*Georgian manuscripts of the National Library of Paris and twenty Georgian secret writing signs*]. p'arizi.
- k'ek'elidze, k'. (1960). *kartuli lit'erat'uris ist'oria*, [*History of Georgian Literature*]. t'omi p'irveli. tbilisi: sabch'ota sakartvelo.
- markhvani, (1901). [*The Lenten Triodion*] t'pilisi: st'amba ekvtime kheladzisa.
- met'reveli, el. grigolashvili, l. (2020) *ts'minda andria k'rit'eli, didi k'anoni, dzveli kartuli targmanebi*. [*t. Andrew of Crete, The Great Canon, Old Georgian Translations*]. tbilisi: tbilisis sasuliero ak'ademiis gamomtsemloba.
- met'reveli el, ch'ank'ievi ts. khevsuriani l. (1980). *udzvelesi iadgari*. [*Ancient Iadgari*] tbilisi: metsniereba.

- khachidze, I. (2009). *arsen iq'altoelis akhlad aghmochenili targmani*. [Towards the New Translation by Arsen Ikaltoeli.]. Tbilisi: lit'erat'uruli dziebani. XXX gv. 9-15.
- khachidze, I. (2011). *eprem mtsire da da kartuli lit'urgik'ul-himnograpiuli t'raditsia*. [Phrem Mtsire and Georgian Liturgical Hymnographical Traditions]. Tbilisi: krist'ianuli k'vlebebi IV. gv. 197-206.
- khevsuriani, I. (2001). *giorgi mtats'mindel's redaktsiis markhvanis avt'ograpuli nuskhis sak'itkhisatvis*. [Concerning the Autograph of the Triodion of George the Thonite], Tbilisi: lit'erat'uruli dziebani XXII. gv. 75-83.
- Karabinov, I. (1910). *Postnaya Triod'. Istoricheskiy obzor*. [Lenten Triodion Historical overview]. Sankt-Peterburg: tipografiya V. d. Smirnova.
- Kekelidze, K. (1912), *Iyerusalimskiy kanonar VII veka*. [Kanonarion of Jerusalem of VII century]. Tiflis: Izdanie arkhimand. Nazariya.
- Kekelidze, K. (1908). *Liturgicheskiye gruzinskiye pamyatniki v otechestvennykh knigokhranilishchakh i ikh nauchnoye znachenie*. [Georgian liturgical sources in national libraries and their scientific value.]. Tiflis: Tipografiya «Bratstvo».
- Mellas, An. (2020). *Liturgy and the Emotions in Byzantium: Compunction and Hymnody*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.